

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ
КІНЦЯ 1980-х – 1990-х рр. НА РОЗСЕКРЕЧЕННЯ
АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
РЕПРЕСОВАНИХ ГРОМАДЯН**

Л.Л. БАБЕНКО,

докт. іст. наук, доц.,
зав. каф. історії України

*Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка
(Україна)*

Серед великої кількості видів і типів джерел для дослідників новітньої історії України радянської доби особливе значення мають архівно-кримінальні справи репресованих громадян. Це унікальне документальне свідчення епохи радянського більшовицького тоталітаризму, наслідки і рудименти якого досі не подолані у суспільній свідомості. Український історик С.В. Кульчицький, розмірковуючи над проблемами теорії і практики радянського тоталітаризму, наголошував, що цей режим «спромігся поставити у залежність від себе як суспільство, так і мало не кожна окремо взяту людину», тому атрофія державних структур на рубежі 1980-х – початку 1990-х рр. виявилася надзвичайно болючою: «В історії людства ще не було випадків, коли сотням мільйонів людей доводилося пристосовуватися до принципово нових умов існування за лічені роки» [1, с. 5].

На хвилі критики агонізуючої політики КПРС увага суспільства і передусім науковців була прикута до репресій, здійснюваних у роки «Великого терору» 1937–1938 рр. Утверджувалася тенденція засудження злочинів Й. Сталіна і створеної при ньому моделі соціально-економічного і політичного устрою. За висловом О.В. Хлевнюка, «Привідкривалися архіви і з численних публікацій детально можна було дізнатися про те, як готувалися «справи» в застінках НКВД, як «репетирували» політичні процеси 30-х років» [2, с. 3]. Сучасні вітчизняні й зарубіжні вчені кваліфікують масові беззаконня проти власного народу, які базувалися на класовій основі, як державний терор [3]. Причому, переважна більшість із них вважає, що він розпочався «відразу, як більшовики опанували територію – епізодично й рвучко в 1918–1919 рр., розмірено

й послідовно – в 1920–1921 рр.» [3, с. 509]. «Вражає те, що докладно обгрунтовані схеми державного терору, його моделі, що змінювалися відповідно до історичних періодів, більшовицькі лідери мали уже з перших днів свого панування. При цьому вони розглядали масовий терор як засіб державного управління», – переконаний історик С. Білокінь [4, с. 21].

Перед дослідниками неминуче постало питання про інструментарій державно-політичного терору за радянської доби, адже комуністична партія не могла здійснювати його безпосередньо. Для реалізації боротьби з «контрреволюцією» було створено «органи революційної законності» – радянські органи державної безпеки ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – структури, які контролювали весь спектр громадсько-політичного життя. Підпорядкованість винятково більшовицькій партії, захист її політичної монополії, зазвичай призводили до деформування поняття політичної і моральної відповідальності за свої дії [5]. Функціонування органів держбезпеки пов'язане з репресивним складником їхньої діяльності. У процесі агентурно-оперативних заходів, арештів, слідства накопичувалася службова документація, яка містила матеріали про методи слідства, політичні вектори і пріоритети звинувачень тощо. Закономірним явищем була абсолютна утаємниченість змісту документів як для широкого загалу, так і для дослідників. Наукова громадськість та архівісти не могли впливати на визначення науково-історичної цінності цієї категорії відомчих документів, які до того ж періодично знищувалися.

Процеси демократизації у період Перебудови та критика сталінізму, повернення до реабілітації репресованих громадян зумовили наприкінці 1980-х років поступове розсекречення фондів архівно-кримінальних справ, котрі знаходилися на зберіганні у відомчих архівах КГБ, та їх передачу до державних архівів. Значення цього процесу С. Кульчицький визначив у кількох аспектах: морально-політичному, суспільному, соціально-правовому, науковому, архівно-суспільному [6, с. 3]. Їх залучення до наукового обігу сприяло ліквідації багатьох «білих плям» новітньої історії України, зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії.

Паралельно з розсекреченням корпусу документів учені намагалися провести їх джерелознавчий аналіз. Одним із перших у вітчизняній історіографії порушив джерелознавчі проблеми опрацювання архівно-кримінальних справ і розкрив форми й методи їх фальсифікації С.І. Білокінь [7]. На необхідності вироблення наукової методики опрацювання архівно-кримінальних справ акцентували увагу О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. У підготовлених

ними рекомендаціях проаналізована структура цих документів, подана їхня загальна характеристика, визначені особливості [8]. Проблему джерелознавчої критики архівно-кримінальних справ уперше вчені обговорювали на науковій конференції у жовтні 1997 р. (м. Київ) [6]. Розбіжність у поглядах на проблему дала можливість зробити висновок, що специфіка таких джерел вимагає вироблення нових нетрадиційних прийомів їх наукової критики та інтерпретації. З огляду на сказане заслуговує на увагу дисертаційна праця Е.П. Петровського, у якій зроблений системний джерелознавчий аналіз архівно-кримінальних справ періоду Великого терору [9]. Автор не лише узагальнив науковий доробок попередників, а й виробив первинний алгоритм опрацювання архівно-кримінальних справ 1937–1938 рр., тобто періоду їх масової фальсифікації.

Грунтовна джерелознавча критика документів органів держбезпеки (аналітичних, оперативних документів колишніх спецслужб), їх систематизація, технології створення зроблені відомими дослідниками історії радянських спецслужб В.В. Ченцовим і Р.Ю. Подкуром. У 2010 р. автори опублікували одне з перших досліджень, у якому, спираючись на широке коло джерел партійних і відомчих архівів, переконливо доводять, що документи органів держбезпеки, незважаючи на свою специфіку, спрямованість, політичну заангажованість, мають виняткову цінність для дослідження політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних та інших процесів, що відбувалися в УСРР–УРСР упродовж 1920–1930 рр. [10].

Отже, учені одностайні в думці, що названа група джерел має свою специфіку й потужний інформативний потенціал для подальших досліджень. Вона належить до компетенції правоохоронних органів спеціального призначення, одночасно консолідованих у систему державного управління, з надзвичайними повноваженнями.

Однак наукова інтерпретація та методологія використання архівно-кримінальних справ пройшли достатньо тривалу еволюцію, зумовлену трансформаційними процесами у стратегії і тактиці керівництва КПРС і КПУ, змінами у суспільній свідомості, яка рішуче вимагала від гуманітарних наук заповнити так звані «білі плями» радянської історії. Перші обережні кроки назустріч соціальному запиту було зроблено упродовж 1986–1987 рр. Тоді було ухвалене рішення Головного управління архівів при Раді міністрів РРСФР про розширення інформаційної бази суспільних наук. А реакцією вищого партійно-радянського керівництва СРСР на вимогу громадськості розслідувати злочини сталінізму було створення 27 вересня 1987 р.

«Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років». Її створення дало поштовх до перегляду справ репресованих громадян. В Україні комісію ЦК КПУ з координації процесу реабілітації очолив другий секретар ЦК КПУ В. Івашко. Цього ж року на основі спеціального наказу Головного архівного управління за № 77 було розширено доступ дослідників до засекречених архівів, що прискорило процес реабілітації та її масовий характер. У центральних і обласних державних архівах створювалися комісії з розсекречення документів, які склалися з архівістів, учених і співробітників органів держбезпеки. Всього за період з 1989 по 1995 рр. було розсекречено близько 1 млн. справ.

Після розпаду СРСР, заборони діяльності КПУ, створення на базі Партійного архіву ЦК КПУ 27 серпня 1991 р. Центрального державного архіву громадських об'єднань України більшість документів вищого партійного керівництва та органів держбезпеки стали доступними для дослідників. Тоді ж вони вперше ознайомилися з інформаційно-аналітичними матеріалами ВУЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ УРСР. На підставі Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки державним архівам республіки» почалася практична робота з передачі окремих фондів з архівних підрозділів колишнього КГБ державним центральним і обласним архівам. Так, протягом 1990-их рр. у фонди ЦДАГО України було передано 34 тис. справ уродженців Києва і Київської області, в областях – близько 1,5 млн. справ, з них 1 млн. 373 тис. фільтраційних і 169 тис. архівно-кримінальних [10, с. 7].

Ця величезної суспільної ваги робота проходила в атмосфері гострих політичних і наукових дискусій, які стосувалися природи масових репресій та методології їх дослідження, табу на критику ленінської спадщини, протиставлення В. Леніна і Й. Сталіна тощо. Наприкінці 1980-их рр. ще залишалися типовими звинувачення прогресивних істориків у «нехтуванні ленінськими принципами історизму», неконструктивній критиці «соціалізму та його ідеології – ленінізму», а партійне керівництво вирішувало, в яких об'ємах інформувати суспільство про злочини сталінської системи [11, с. 10–12]. Тривалий час на тлі методологічної кризи не втрачало гостроти питання визначення такої дефініції як «політичні репресії». До нього долучилися політики, зокрема прихильники національно-демократичного і комуністичного таборів, які активно використовували тему репресій у боротьбі за електорат. Логічним завершенням цієї боротьби стало

ухвалення Верховною Радою 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Вперше було розширено історичні рамки дії закону – реабілітація мала охоплювати період після 1917 р. до моменту набуття чинності цього Закону, поширюючи його на осіб, необгрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі. З цього часу можна вести мову про активізацію дослідників у розробці архівно-кримінальних справ як історичного джерела.

В Інституті історії була затверджена комплексна тема «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: на матеріалах України» (науковий керівник кандидат історичних наук Ю.З. Данилюк). Відзначимо, що одним з найголовніших завдань науковці вважали повернення суспільству й історії імен репресованих державних діячів, учених, літераторів, митців. Ця робота академічних учених велася у тісній співпраці з полтавськими дослідниками, результатом якої стала публікація в 1992 р. книги біографічних нарисів під назвою «Реабілітовані історією» [12]. У масштабах України наукове опрацювання архівно-кримінальних справ, визнання суспільно-політичної ваги повернення в систему національної пам'яті викреслених з історії діячів і рядових громадян набули державного значення в контексті реалізації державного науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією». Він був започаткований постановою Президії Верховної Ради України № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р. та постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. Очолив науковий проект академік П.Т. Тронько, а на місцях запрацювали обласні редакційні колегії. Програма об'єднала сотні істориків, архівістів, бібліотекарів, музейників, журналістів, краєзнавців. В областях України та Автономній Республіці Крим вже видано близько 100 книг серії. Створена й почала функціонувати в мережі Інтернет інформаційна система «Національний банк жертв політичних репресій радянської доби». За матеріалами архівно-кримінальних справ працівники обласних науково-редакційних груп уклали картотеку на понад 700 тисяч репресованих громадян, чії імена й прізвища тепер стали частиною трагічної історії України. У Полтавській області це видання підготовлене і опубліковане у 5-ти томах [13].

Використання архівних документів спецслужб як джерела наукових досліджень супроводжується низкою правових та відомчих нормативних застережень. Наприклад, існують обмеження щодо використання документів чи їхніх фрагментів, котрі не втратили

оперативної цінності, становлять державну таємницю або містять конфіденційну інформацію стосовно окремих осіб тощо. Встановлені й терміни інформаційної консервації певних груп документів – від 75 до 35 років. У деяких випадках під час оприлюднення фактів, пов'язаних із долями конкретних осіб, що проходять як фігуранти архівно-кримінальних справ, дослідник зобов'язаний враховувати думку членів їхніх родин.

У процесі наукових досліджень з усіх видів документів найчастіше використовують архівно-кримінальні справи репресованих. Незважаючи на їхню специфіку як складової частини кримінально-процесуального діловодства, вони містять, крім офіційних матеріалів, також особисті документи звинувачених – паспорти, посвідчення, довідки, фотографії, листування, щоденники, друковані матеріали, газетні статті тощо, які можуть зацікавити науковців. Значну частину таких документів слідчі долучали до справи як докази провини, наприклад, вилучені під час обшуку матеріали, рукописи, книги або так звані «висновки експертизи» науковців щодо окремих із них.

Слід враховувати, що архівно-кримінальні справи були заключним акордом у звинуваченні так званих «ворогів народу». До інших категорій документів карально-репресивних органів належать: директивно-розпорядчі документи керівництва ВЧК–ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, які безпосередньо визначали об'єкти, завдання і методи боротьби; інформаційно-аналітичні довідки, інформаційні зведення, спеціальні донесення, звіти губернських, окружних відділів ВУЧК–ГПУ УСРР, обласних УНКВД УРСР або їх уповноважених, котрі направляли місцевим партійно-радянським органам та центральному керівництву спецслужб; щотижневі інформаційні зведення секретного відділу ГПУ УСРР – НКВД УРСР для керівництва ОГПУ–НКВД СРСР, політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У; справи-формуляри, які формували на конкретну людину – потенційного «ворога народу», що перебував на оперативному обліку чекістів; оперативно-агентурні розробки, за матеріалами яких готували доказову базу для наступних арештів, слідчих дій та судових процесів; узагальнювальні огляди завершених гучних справ. Їх готував центральний апарат ОГПУ–НКВД СРСР для ознайомлення і практичного використання досвіду «викриття» на місцях [14. с. 63–65].

Отже, період напередодні та в перші роки незалежності України був позначений кризою радянської методології історії. Йому були притаманні гострота дискусій, пошук консенсусу між суспільним запитом на нову інтерпретацію радянського минулого

і можливостями джерельної бази, яка б дала змогу дослідникам уникнути кон'юнктурного лавірування. Одним з головних каталізаторів утвердження демократичних змін у нашій державі стало розсекречення архівів органів держбезпеки й критичне осмислення джерельного значення архівно-кримінальних справ репресованих.

Джерела та література:

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К. : Основи, 1996. 396 с.
2. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин и советское общество. М. : Республика, 1992. 270 с.
3. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. К. : Наукова думка, 2002. 948 с.
4. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління СРСР: джерелознавче дослідження / С. Білокінь; Нац. акад. наук. України; Ін-т історії України. К., 1999. 447 с.
5. Сідак В., Валько І. Мораль і безпека особи, нації, держави. Історико-філософські нариси : монографія / В. Сідак, І. Валько. К., 2001. 221 с.
6. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. К., 1998. 161 с.
7. Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. К. : Наук. думка, 1994. Вип. 3. С. 90–101.
8. Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. : метод. рек. К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997. 35 с.
9. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2006. 20 с.
10. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур. В. Ченцов. Тернополь, 2010. 372 с.
11. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліографічний покажчик // авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир : «Полісся», 2007. 456 с.
12. Реабілітовані історією (АН України, Ін-т історії України та ін. : редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ, Полтава : Рідний край, 1992. – 401 с.
13. Реабілітовані історією. Полтавська область: у 27 кн. / ред. кол. : П.Т. Тронько (голова головн. ред. кол.), С.А. Соловей (голова обл. ред. кол.) та ін. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 432 с. (Реабілітовані історією: Полтавська область; кн. 1).
14. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) : монографія / Л.Л. Бабенко. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.